

KERESZTÉNY MAGVETŐ.

XXXII évf.

1897. September—October.

5-ik füzet.

A legújabb bibliai kritika és az unitarizmus.

I.

A bibliai kritika legújabb művelői határozottan sokkal konzervatívabb irányban haladnak, mint elődeik. És e legújabb konzervatív irány képviselői alatt nem azokat az írókat kell értenünk, kik egyszerűen csak nem vesznek tudomást az evangéliumok nagy kérdéseiről, a kik előítéleteikkel és tudatlanságukkal megvetnek mindennemű bírálatot. Hiszen azokhoz, kik elfogadják az evangéliumi elbeszéléseket úgy, a mint azok a bibliában állanak, kik behunyják szemeiket minden nehézség, minden következtelenség és minden ellentmondás előtt, az igazság kutatójának semmi szava nem lehet, akár az orthodox egyházak hitének támogatását vélik ők felfedezni ez elbeszélésekben, akár az unitarizmus elveit látják azokban kifejezve. Hanem a jelenkor konzervatív irányú képviselői alatt értenünk kell azokat, kik hiszik, hogy az evangéliumok előadásának komoly és jóakarató kritikai megvizsgálása semmi veszedelemmel nem jár, sőt épen kötelező mindazokra, kik a valósághoz, az igazsághoz közelebb akarnak jutni. Ilyenek a bibliai kritika klasszikus földjének, Németországnak jelenkori legnagyobb kritikussai, kik ma sokkal konzervatívabb elveket hirdetnek, mint elődeik.

Mintha az a merész ivezetű épület, melyet Baur és tanítványai, a tübingeni iskola annyi szellemmel, oly sok tudással, oly bámulatos fáradsággal kezdtek felépíteni, melynek csodálására járt az egész szabadelvű theologia, még nem is jutott volna el a betetőzéshez és már is inogni kezdene; mintha azok a kinnebb és kinnebb helyezett téglák, melyek e szép, de merész ívet akarnák bezárni, még össze sem értek volna és már is beomlással fenyegetnének. Egészen biztos következtetést vonni azonban a kedvezőtlen előjelekből, melyek Németországban mutatkoznak, még lehetetlen. Az újabb konzervatív elemeknek még keresztül kell menniök a hosszabb megpróbáltatás tűzén, hogy az arravaló részek megmaradhassanak, a selejtesebbek pedig elégjenek. Tagadhatatlan, hogy a tübingeni iskola tagjai nagy sikerük által elragadtatva igen merészekké lettek az építésben; a kellő elővigyázat és óvatosság hiányzott náluk, midőn azt hitték, hogy a

petrinizmus és paulinizmus, judaizmus és gentilizmus csűrőbe mindent betakarhatnak, a mi az újtestamentum mezején termett. Mindenesetre rosszul választották meg épületükhöz az anyagot, mikor az evangéliumnak egy-egy drágakövét is építő anyagnak akarták alkalmazni merész ivükhöz, mikor a tékozló fiú példázatában is, melyben pedig mintha a mester nagy szellemének leheletét éreznők, ők nem látnak egyebet mint páli jelképét annak, hogy a pogányok kedvesebben fogadtatnak Isten által, mint a zsidók. A visszahatást csaknem várni lehetett ily körülmények között. Baur nagy iskolájától a német kritika egészen elfordult, csak Hollandia ragaszkodik még hozzá szorosan és jut feltűnő eredményekhez napjainkban is.

Legyen elég e helyen röviden jelezni az újabb konzervatív irány két, tán legnagyobb képviselőjének nézeteit.

Az egyik, ki itéleteiben radikálisabb elődeiével igen éles ellentétben áll, Harnack Adolf, az ó-keresztény irodalomnak valószínűleg legnagyobb élő kritikus. Konzervatív iránya dogmai kérdésekben már az ő dogmatörténetéből ismeretes Jézus személyére vonatkozólag, pl. már ott kijelenti: *Dass Jesus sich selbst als den Messias bezeichnet hat, ist von einigen Kritikern in Abrede gestellt worden. Allein dieses Stück der evangelischen Ueberlieferung scheint mir auch die schärfste Prüfung auszuhalten.* (Lehrbuch d. Dogmengeschichte I. 57 58). Ugyanezt a konzervatív szellemet mutatja az ő „Chronologie der Altchristlichen Litteratur bis Eusebius“ című munkája is. az ő nagy vállalatának, „Geschichte der Altchristlichen Litteratur bis Eusebius“, első kötetében. A négy evangéliumról megengedi, hogy azok csak hosszú és kétes küzdelem után jutottak kizárólagos tekintélyükhöz, hogy ezeknek elfogadása és minden más versenyző iratnak kizárása nem egyéb, mint megegyezés különböző iskolák és egymástól távol fekvő helyek között, és hogy e megegyezés nem jött létre végérvényesen és egyetemesen egészen a második keresztény százév végéig. A négy evangélium szerinte Kis-Ázsiában már együtt volt a második százév elején, de csak e száz utolsó negyedében szerezték meg maguknak a kizárólagos tekintélyt a legtöbb egyházban.

Azonban bármily engedékeny is Harnack abban, hogy a kanonikus evangéliumoknak hosszú időt enged tekintélyük megalapítására, azok keletkezésének idejét jóval korábbi időre teszi, mint az őt megelőző kiritikusok legtöbbje. Kiméretlenül dobja el mindazon argumentumokat, melyekkel a tübingeni iskola az újtestamentumi iratoknak hosszas és fokozatos fejlődését akarta kimutatni. Miért nem volna elég harmincz vagy negyven év, hogy létre jöjjön és írásba foglaltassék mindaz,

a mit Jézus szavairól és tetteiről a synopticus evangéliumokban birunk? kérdi ő. Miért kell erre hatvan vagy hetven esztendő? Miért emelkedhetett a negyedik evangélista csak hetven vagy nyolczvan év elteltével Pál után arra a magaslatra, melyen áll? Miért nem elég erre harmincz vagy negyven év? Igaz, hogy ez iratok nagyon eltérnek a történelmi tényektől és egymástól is nagyon különböznek, de véleménye szerint a mozgalmas időknek egy sokkal rövidebb része is elegendő ez eltérések és különbségek megmagyarázására, mint azt ezelőtt gondolták. Bizonyításul felhossa a reformáció elveinek fejlődését és módosulásait. Mily nagy változást mutatnak a reformáció elvei 1517-ben a wittenbergi tételek idejében és 1567-ben, midőn a lutheránus türelmetlenség tetőfokát érte el a jeni egyetemen! Vagy mily nagy különbség van épen az 1517-i tisztán erkölcsi megbotránkozás kitörése és 1530 között, mikor a reformáció vezetője már bizonyosságát adta elfogultságának és a betűhöz való ragaszkodásának és Zwinglivel való tanácskozásában szenvedélyesen kelt a betű védelmére az úrvacsora kérdésében. A nagyfokú lelkesedés, az az értelmi és vallásos forrongás, mely az első százévet jellemzi, párosulva az evangéliumban levő belső erővel, Harnack szerint, rövid idő alatt létrehozhatta az érzések és gondolatok nagyobb fokú megváltozását. Azokat a különbségeket, melyeket más kritikusok mint egymásután következő lépéseket magyaráztak a fokozatos fejlődésben, Harnack félre teszi, mint ugyanazon magyarázatok változatait, melyek gyakran egyetlen elméből születtek. Véleménye szerint csak egy rövid időre való összeszorítás magyarázhatja meg azt a meglehetősen mértékű egységét a gondolatoknak, mely az egész új-testamentumon végig húzódik, daczára az előadás, elbeszélés és theológiai magyarázat nyilvánvaló különbségeinek.

A következmény nyilvános az előzményekből. Ha a bibliában eléadottak csak egy-két évtizzel előbb keletkeztek, mint azt a régebbi kritika megállította, akkor az előadás inkább méltó a bizalomra, inkább aényt beszél el, mint ezelőtt gondoltuk, és Harnack fennebbi felfogása pl. hogy Jézus magát a megígért Messiásnak hitte és hirdette, teljesen okodatulva van.

Ugyanez a konzervatív irány nyer kifejezést Hans Hinrich Wendtnek, a heidelbergi egyetem nagy tudományú theológiai tanárának „Lehre Jesu“ című művében is. Szerinte három főforrás van, melyekből a kanonikus evangéliumok elbeszéléseiket merítették. Ezek közül kettő korunk kritikusainak közös tulajdona, a harmadikat Wendt maga képzelte vagy fedezte fel először. A két első közül

egyik Máté Logiája, Jézus mondásai összegyűjtve Máté neve alatt, mely magában foglalja Jézus szavainak legnagyobb részét. A hegyi beszéd ennek egy jelentékeny része, mely úgy látszik, hogy Jézus működésének különböző epizódjaiból van összegyűjtve egy egészsze s melyet a harmadik evangélista ismét szétoztott, hogy különböző és megfelelő alkalmakra találjanak. Úgy látszik, hogy ezen Logiá-nak létezése és régisége úgy vehető, mint a bibliai kritikának egy megállapodott ténye, és ha az a hir, hogy legújabban azt meg is találták, igaznak bizonyul, mi Jézus szavainak eredeti leírásához sokkal közelebb jutunk, mint valaha jutottak a kereszténység keletkezése óta.

A másik irat, melyet Wendt elismer, mint a mely a meglevő evangéliumok alapjául szolgál, az úgynevezett Proto-Márk, vagyis szent Márk evangéliumának eredeti szövege, melytől a most meglevő második evangélium van kidolgozva. Ennél is Wendt közös alapon áll korunk uralkodó kritikai véleményével, ugyanis a német kritika általánosan elfogadott álláspontja szerint Márk evangéliuma a három synoptikus közül a legkorábbi és nem, mint a tübingeniek gondolták, a legkésőbbi.

A harmadik iratnál, melyet Wendt elismer maga kísérti meg először, hogy azt kimutassa. És úgy látszik, hogy ennél határozottan konzervatív érdekeket szolgál. Ugyanis ha állításai igaznak bizonyulnak, akkor a negyedik evangélium oly történeti érvényességre tarthat számít, mílyet az újabb kritikusok közül kevesen tulajdonítottak neki.

Az új-testamentum szabadelvű bírálói sok ideig azon nézet körül csoportosultak, hogy a negyedik evangélium a második keresztény százév negyedik tizedében vagyis 130—140 körül keletkezett és egy írónak a műve. A kritikusok nem állították ez evangéliumról, mint a synopticusokról, hogy benne valamely régebbi irat foglaltatik s csak elvétve akadtak egyesek, kik különböző kezek nyomait vélték benne feltalálhatni. de ezek rendesen nem nagy hitelre találtak. Ezt a felfedezést Wendt magának tulajdonítja.

Az evangélium, a mint most előttünk áll, Wendt szerint a Jézus Krisztus tanításának és működésének leírása, de egy olyan bölcsészet szempontjából, mely Jézus előtt egészen idegen volt t. i. a Philo és az alexandriai iskola bölcsészetének szempontjából. Szerzője Jézus Krisztusban az Isten Igéjének megtestesülését látja és Jézus történetét és az ő szavait egészen ezen tan szerint alakítja. Azonban Wendt állítása szerint ez evangéliumban egy régi, még az apostolok idejéből való iratnak egyes töredékei vannak beleszöve, melyek

Jézus tanításainak épen legfőbbjeit tartalmazzák. Ezek különösen az örökéletre és a szent lélek ajándékára vonatkozó részek és azok, melyek Isten Atyaságát hangoztatják és az ő országát az emberek szívében levő szeretettől teszik függővé. Ez irat kifejezései egészen újak, mondatai nem a Jézuséi, de a gondolatok benne a Jézus gondolatai, még pedig abból az időből, mikor Jézus működésének utolsó hetében folytonosan a Messiás eszméjével foglalkozott s először kívánta, hogy őt annak tartsák. Az evangélium tévesen terjeszti ki ezt a határozott messiási tanítást Jézus működésének egész tartamára és az evangélista lépten-nyomon elárulja, hogy félreértette az iratot, melyet használt. És itt Wendt kimutatja, hogy Jézus tanítása a negyedik evangéliumban teljesen megegyezik azokkal a tanításokkal, melyek a Logiában és az eredeti Márk evangéliumban vannak. Itt tehát egy harmadik és egészen függetlenül álló documentummal volna dolgunk, mely bizonyosságot tesz a Mester tanításainak azonosságáról azokkal, melyeket a másik két régi iratból a synopticus evangéliumokba felvéve találunk.

Igy tehát Wendt kritikája feltűnően konzervatív irányú. De kritikájánál még becsesebb Jézus tanításainak összeállítása az általa elfogadott iratok alapján.

Lássuk tehát, hogy mi volt a Jézus tanítása Wendt szerint.

Jézus öntudatának és tanításának első és legfőbb tárgya volt Isten Atyasága. De ez Jézusnál nem csupán az Istent, mint Teremtőnket, jelentette. Jézusnak ez Atyaság a személyes szeretet kötelességét jelentette a legmagasabb ethikai minőséggel, a milyen apa és fiú között lehet. Nem volt ez elmélet, nem értelmi következtetés, hanem tudatának eredeti ténye lelkének egész benső tapasztalatára alapítva. Ő ama családok egyikéhez tartozott, melyek közül még sokan voltak Izraelben, kikhez még nem jutott el a farizeusok legalismusa és inkább a profétai, mint a papi eszmék uralma alatt állottak. De az Isten atyasága és az ő fiasága érzetét nem kegyes elődeitől örökölte, hanem az az ő érző és fogékony lelkének ajándéka. Ismerte Istent, mint Atyját és ez a tudat áthatotta minden fogalmát és tanításainak minden részecskéjét. Használ olyan kifejezést is, mely Istent úgy tünteti föl, mint Királyt, mint Urat, de e kifejezésekben is épen úgy uralkodik az Atyaság érzete, mint az ó-testamentumnak az Atyaságra vonatkozó helyeiben a Királyság érzete. Oly erős és tulnyomó volt Jézus keblében az Isten és ember között levő igazi viszony érzete, hogy ez lehetetlenné tette számára egyfelől, hogy beleessék a farizeusok törvénytörő ceremonialismusába vagy más-

felől bárminemű bölcsészkedésbe, ha azzal találkozott volna, mint beléesett Philo, ki a legfőbb Istent az egyéni lélekkel való érintkezés-től elzárta. Isten ezen atyai szeretetének érzetére alapította Jézus az emberi megváltás és üdv teljes fogalmát. Ez az ismertető jel megvan az evangéliumokban a gondolatok minden későbbi fejlődésének daczára is. A negyedik evangélium alexandrianismusa ezt nem tudja eltakarni. A tizenkét apostol tanítása — egy apostolok kora utáni irat a 2. százévből — szintén elárulja ezt. A kereszténységnek egyik alakja sem kereszténység egyáltalában, mely ezt bármi módon földné, épen úgy mint egy zenemű nem tarthatja meg jellegét eredeti alaphangjának elhagyása után.

És ha Jézus előtt világos volt, hogy Isten neki Atyja, akkor Atyja volt minden más embernek is. Atyja volt az embereknek mindig és kezdettől fogva, jóllehet az ők fiúságuknak megvalósítása lelki fejlettségüktől függött. Ebből a meggyőződésből keletkezett Jézusnak Isten országáról való alap felfogása. Ez az ország egyszerűen azok társasága, kik fiúságukat az égi Atyához megvalósították, se több, se kevesebb. Keresztsége előtt, mint ifjú, Jézus még nem ismerte volt fel, hogy az ő fiúi viszonyának megvalósítása az atyával nem egyéb, mint Isten országának megalapítása. De mivel ez ország megalapítása többek társaságát követeli meg, az nem is jött el, míg polgárainak legalább egy kicsiny szövetsége nem állott elő. Ezért Jézus, mint Keresztelő János is, először csak azt hirdeti, hogy Isten országa közel van, de nem sokára azt, hogy Isten országa itt van.

Isten országának ilyen felfogása az emberek iránt szeretetet és teljes önfeláldozást követelt. De ez nem olyan volt, mintha egy törvényes meghatározás második záradéka lenne. Ez az Atyaság alapfogalmának egyenes kifolyása volt. Ha Isten Atyánk, mí mindnyájan testvérek vagyunk s kötelességeink azonnal jejentkeznek szívünkben, és tudatunknak élő részei lesznek, mihelyt közös fiúságunkat az Atya iránt megvalósítottuk.

Jézus e szerint sokkal inkább érezte Istennek közetlen Atyaságát, semhogy az ő országát a jövőbe helyezte volna, akár a mennyei életbe, akár egy ezután következő korszakba a földön. És ő mégis egy új korszakot várt, mely Istennek csudálatos módon való beavatkozása folytán jó el, hogy az ő országa tökéletességre jusson a földön. A várakozás ideje már letelt, Isten országa kezdetét vette, de ez még csak a kezdő lépés volt. A teljes dicsőség csak ama rettenetes események bekövetkezése után következnek be, melyeket Jézus kezdetben igen korán várt, de később csalódásainak befolyása alatt

mindig későbbre tett, először a halála után közetkező időre s később egy meghatározatlan korba.

De mi volt Jézusnak magának viszonya ez Istenországához? Hogy ő volt annak első polgára, azt már láttuk. Wendt azt hiszi, hogy Jézust keresztelese alkalmával hirtelen lepte meg a gondolat, hogy ő a Messiás, az új Istenországának fölkent fejedelme. Akkor ismerte fel, hogy a fiúság érzete Isten iránt, mely nála oly természetesen látszott, őt valójában más emberek fölé emelte és különös módon Isten fiává tette. Ez a különös fiúság különös kötelességet és hivatást is vont maga után t. i. megalapítani Istenországát, felköltvén másokban is Isten Atyaságának saját magáéval azonos érzetét.

Azután következett a kísértés korszaka, mely által megpróbálva Jézus a Messiásságnak némely tévedező hagyományos felfogását félretette és természetének tisztán szellemi felfogásához emelkedett. Először is azok a kételyek támadták meg, hogy vajjon a messiási hivatás betölthető-e azok nélkül a nagy és csudálatos tehetségek nélkül, melyeket a hagyomány azzal összekötött. De a kísértés eltávozott szívéből, mikor átlátta, hogy földi hatalom nem az igazi eszköz ahhoz a célhoz, melyet Isten elébe tűzött. Benső tépelődés és kétely elhagyták lelkét, Messiásságáról való meggyőződése szilárd és teljes lett s zsidós felfogás többé nem zavarta őt.

Azonban bármily tiszta és teljes volt az ő meggyőződése hivatását illetőleg, azt nem nyilvánította más ember előtt. Saját meggyőződése egyenesen és egyedül csak az ő benső érzésének az Isten Atyaságára való hosszú előkészülése által származott és ő másokat is e kijelentésre csak az által tudott előkészíteni, hogy bennük hasonló érzést költött fel, hogy t. i. Isten az ők Atyjuk.

Azonban e helyen megáll Wendt szabadelvű felfogása és a konzervatív irány mindinkább előtérbe nyomul. Ily kezdet után sem tud Wendt az evangéliumok elbeszélésétől különböző fejlődést elképzelni a Jézus történetében. Ugyanis az ő felfogása szerint Jézus nem tudott egészen megszabadulni a zsidós hagyományoktól, hanem azt hitte, hogy Istenországa csak Istennek közbelépése és az emberi társadalom csudálatos újjá alakítása által alapítható meg és hogy ezt az ő csudálatos visszatérése fogja követni, hogy elfoglalja messiási fejedelemségét. Ez új korszakot és Istennek csudálatos közbelépését Jézus még az ő természetes életének idejére várta. De az emberek az új Istenország evangéliumát nem fogadták oly készségesen, mint remélte s ezért lassanként arra a meggyőződésre jutott, hogy neki előbb meg kell halnia s csak miután egy ideig Istennel együtt la-

kott, kell visszatérnie, hogy az új és szentebb korszakot bevezesse. Ekkor meggyőződött, hogy halálának erőszakosnak és gyorsnak kell lennie. Tanítványainak, kik most már előkészülve látszottak lenni hivatásukra, ekkor kinyilatkoztatta az ő Messiás voltát. Ettől kezdve, a mint életének végét közeledni látta, egyszerű hivatásának, t. i. hogy Isten Atyaságát megvalósítsa, régi hangja tanításában mindinkább háttérbe szorul, hogy helyet adjon egy más hangnak, mely a synoptikusok végén hallszik s mely a saját személye iránt való odaadást hangoztatja. A negyedik evangéliumban ez a hang tévesen van szétosztva Jézus működésének egész folyamára, de a Máté Logiájában és Márk elbeszélésében Istenországának áldásai nem a Mester közbenjárásától vannak függővé téve, hanem inkább annak a viszonynak megvalósításától, melyben Istennel Jézus állott.

Wendt szerint Jézus ismételt és határozottan hangoztatta, hogy egykor vissza fog térni a földre mennyei dicsőségében Istenországának megalapítására. Még körülötte is állottak némelyek, kik nem halnak meg, míg ő vissza nem tér. Második visszatérése nem magányos pusztában, nem elzárt szobában történik, hanem mint árvíz jelenik meg az emberiségnek világi dolgaiknak közepette. Látni fogják őt, az embernek fiát a hatalom jobbján ülve és jöve az égnek felhőin. Az ő Atyjának dicsőségében a szent angyalokkal fog ő megjelenni. Bármennyire eszményítette is az Istenországába való belépés feltételeit, a Messiás természet fölötti eljövételének hagyományos gondolatát nem tudta félretenni, csak így gondolta Messiási hivatását betölthetőnek.

De talán eleget is mondottunk annak megvilágosítására, hogy a legújabb kritika konzervatívabb irányú annál, melyhez egy pár évtiz irodalma minket hozzászoktatott. Még szembetűnőbbé lesz e konzervatívizmus, ha megvizsgáljuk a legújabb unitárius nézeteket is ugyan ezen dologról.

GÁLFI LŐRINCZ.

Isten és az ő imádása.

(Egyházi beszéd.)

Alapige: János IV. r. 24 v. „Az Isten lélek és a kik Őt imádják, szükség, hogy lélekben és igazságban imádják“.

Keresztény Hallgatók! Azok a bibliai szavak, melyeket felolvasék, előttetek bizonyára ismeretesek. Igen sok beszédet hallhatatok és olvashattatok már róla. És így nem kecsegtethetem magamat azzal, hogy az ujság ingerével fogok reátok hatni. De hát veszít-e azért szépségéből a nap, a miért örökké látjuk, gyönyörködünk arany sugaraiban, érezzük jótékony melegét, áldását? Nem bámuljuk-e meg a rózsza pirosságát mindannyiszor, pedig hányszor láttunk már az életben rózsát? Én a magam részéről mindig is szívesebben megnézek egy remek festményt kétszer, vagy háromszor, mint egy gyengét vagy éppen rosszat egyszer.

Ezek a szent igék is, bár igen ismertek, — és ezt szeretem hinni, hogy úgy van — mégis örömet foglalozik velök az ember minél többször, mert úgy tündökölnék, mint valami örök szépségű nap a keresztény hit egén, úgy állanak, mint valami nemes gyöngyszemek Jézus mondásai között.

Jézus Samarián keresztülutazva, elfáradtan ér a Jákob kutjához. Tanítványai a közeli városba mennek, hogy eleséget vegyenek, mialatt egy samariabeli asszony jön a kúthoz vizet meríteni. Jézus megszólítja őt: „Adj egy kis vizet innom!“ De az asszony vonakodik teljesíteni a kérést, azon az okon, hogy a Samariabeliek nem szoktak érintkezni, barátkozni a zsidókkal és szemére veti az idegennek: „Hogy kérhetsz te zsidó létedre inni, éntőlem?“ Ebből aztán párbeszéd támad Jézus és az asszony között, melynek folyama alatt észreveszi az asszony, hogy profétával van dolga s így mindjárt igyekszik valami gáncsolni valót találni azok működésében. „A mi Atyáink, úgymond, ezen a hegyen imádták az Istent, ti pedig azt mondjátok, hogy Jerusálemben van az a hely, hol az Istent imádni kell“.